

Gemensamt ansvar för de äldre eller Fjärde Budet: Vem skall taga sig an gamla föräldrar?

Gerdt Sundström, Institutet för gerontologi, Hälsohögskolan i Jönköping
Lennarth Johansson, Socialstyrelsen, Stockholm
Linda B. Hassing, Psykologiska institutionen, Göteborgs universitet

Bakgrund: balansen mellan privat och offentlig äldreomsorg

Ett av de mer intressanta dragen i dagens svenska samhällsdebatt är att balansen mellan staten och det privata har börjat diskuteras på ett nytt sätt. Detta kommer särskilt till synes när det gäller ansvaret för äldreomsorgen. Olika positioner prövas i debatten:

Det krävs --- mer av eget ansvar--- Kommunerna har tvingats prioritera. Tidigare har vi varit väldigt generösa och exempelvis beviljat städning fast det fanns en frisk make hemma. Nu bygger vi mer på verkligt behov ---

Kommunförbundet om sin nya rapport Aktuellt om äldreomsorgen.

(*Svenska Dagbladet* 1 okt. 2002)

Anhöriga ska inte behöva stå för vården av sina gamla i framtiden, lovar socialminister Lars Engqvist. – Men vi måste räkna med att de spelar en aktiv roll för de delar av åldrandet som samhället inte kan göra mycket för: vanliga mellanmännsliga kontakter.

(TT 19 mars 2003)

Vad vore naturligare än att ersätta den föräldrade värnplikten med en vårdplikt ---

Värna eller vårda? Är det inte dags att definiera om medborgaransvaret? (Mårten

Lagergren i *Kommunaktuellt* 15/2004)

När man 1979 definitivt avskaffade vuxna barns lagfästa ansvar för föräldrar var argumenten lika dem som framförts av socialministern. Då, precis som nu, ville man naturligtvis inte ta bort "det moraliska ansvaret", bara det tvingande, praktiska. I Danmark har sådana lagregler aldrig funnits, utan påtaglig konsekvenser för familjeomsorgen, men i Tyskland, Frankrike och Spanien kan barn tvingas betala för föräldrars vistelse på ålderdomshem m.m. Det finns även länder där vård/försörjningsansvar (åter)införts. Vårdförsäkringar har införts i flera länder, vilket inneburit ett visst stöd åt vårdande anhöriga, men enligt kritikerna också bundit dem till omsorgen.

I Sverige och övriga Norden är staten = kommunen när det gäller äldreomsorgen. Balansen har förskjutits inom offentlig omsorg i Sverige under senare decennier. Detta framgår både av den offentliga statistiken och av specialundersökningar. År 1993 hade 129 000 äldre (65+) plats i servicelägenhet/ålderdomshem/sjukhem och 158 000 hade hemhjälp i det egna hemmet, statistikåret 2003 hade "särskilt boende" minskat till 111 000 och hemhjälpansvändarna till 128 000 personer. I svensk hemhjälp ingår även personlig omvårdnad m.m. Parallellt visar en studie att anhöriga utförde 60 % av all hjälp till hemmaboende äldre 75+ år 1994 och 70 % bara sex år senare, år 2000 (Johansson & Sundström 2002). Analys av hjälpmönstren under perioden visar följdriktigt att färre gamla fick hemhjälp, fler hjälp av anhöriga men - särskilt tankeväckande - att allt färre hade hjälp av bådadera (a.a. och Socialstyrelsen 2004b).

Hjälpmönstren varierar givetvis med "tillgången" på anhöriga, främst partner (gifta och samboende) och/eller barn. Detta visas i Tabell 1. Hemhjälp används mest av dem som inte har partner eller (tillgång till) barn. För dem som saknar bådadera är hemhjälp ofta den

enda eller viktigaste hjälpkällan, även om mer avlägsna släktingar, vänner och grannar ofta figurerar här, något som är mindre vanligt bland de familjemässigt mer privilegierade. Man erinrar sig att de som saknade nära anhöriga (och var fattiga) var målgruppen när äldreomsorg var detsamma som fattigvård, d.v.s. i Sverige fram till 1956.

Tabell 1. Hjälpkällor för hjälpbehövande gamla, efter partner- och barnstatus, 2000, 75+. Procent

	Har partner		Har ej partner	
	Har barn (N = 313)	Har ej barn (N = 37)	Har barn (N = 320)	Har ej barn (N = 100)
Ålder (gmsn. år)	83	82	86	86
ADL-nivå	7,5	7,1	7,3	7,1
% kvinnor	22	24	66	69
Hjälp ges bara av				
Partner	70	70	-	-
Barn**	3	3	30	-
Andra släktingar	-	3	4	13
Annan husdhållsmedlem	-	-	2	-
Vän/granne	1	3	6	14
Hemhjälp	5	3	21	34
Kombinationer av				
Partner+barn**	6	-	-	-
Partner+Hemhjälp	5	11	-	-
Partner+andra	1	5	-	-
Barn+Hemhjälp**	1	-	19	-
Barn+andra**	1	-	4	-
Hemhjälp+andra	-	-	3	19
Ingen	6	5	12	19
Total	100	100	100	100

*Behöver hjälp med en eller fler ADL-göromål

**Barn inkluderar eventuella svärdöttrar/svärsöner

Källa: Socialstyrelseundersökningen 2000, egen bearbetning.

Frågan är om situationen är på väg emot polarisering: får de äldre nu hjälp av stat *eller* familj? Eller görs gemensamma ansträngningar? Avsikten i det följande är att med nya uppgifter belysa situationen för dagens svenska barn till gamla föräldrar och hur de ser på omsorg och vårdansvar: vill anhöriga åta sig hela uppgiften, vill de att det skall ligga på "samhället" eller vill de dela på ansvaret, d.v.s. lösa uppgiften gemensamt?

Finns det hjälpande händer?

Generellt kan man konstatera att allt fler i befolkningen *har* familj – och *egen* familj. Allt fler har föräldrar i livet, allt fler har syskon, allt fler – även äldre - har en partner och allt fler har barn. Familjen är också mer ”utsträckt” idag än förr, med fler generationer i livet samtidigt. Fall med sju generationsfamiljer har registrerats. Detta går på tvärs med vanliga uppfattningar om krympande familjer, som förmodas ha allt svårare att ta hand om gamla föräldrar. Att det genomsnittliga barnantalet var högre tidigare har t.ex. ofta tolkats som att ”alla” hade många syskon. Sanningen är att ett mindre antal, men fler än idag, barnrika familjer drev upp det genomsnittliga barnantalet. Andelen endabarn sjunker stadigt i befolkningen och dagens föräldrar nöjer sig inte med ett barn. Cirka 6 % bland dagens svenska 20-åringar saknar syskon, emot c:a 13 % bland medelålders personer.

Om man väger samman de demografiska faktorerna förefaller det troligt att fler svenskar kan förvänta sig att förr eller senare bli omsorgsgivare till gamla föräldrar eller andra. Sett från barnens horisont påverkas omsorgsmönstren naturligtvis av om föräldrarna är kvar i livet och av deras hjälpbehov. ”Förr” förlorade många en eller båda föräldrarna redan innan man själv blev vuxen, men detta sker nu långt senare i livet. Bara mellan 1968 och 1981 senarelades tidpunkten för att ha förlorat båda föräldrarna flera år (Sundström 1987) och samma sak gäller troligen att ha hjälpbehövande föräldrar. I åldern 45-59 hade 1981 35 % minst en förälder kvar i livet, år 2002 58 % (Sundström 1983 och Socialstyrelsen 2004a, egna bearb.). I åldern 65-74 har andelen dock sjunkit till 5 %. När vi talar om de äldres barn, talar vi ofta om barn som själva är till ålder komna. Men, *kan* och *vill* dessa barn hjälpa åldriga föräldrar?

Flera attitydundersökningar om viljan och möjligheten att hjälpa-vårda gamla föräldrar och vad man faktiskt gör för dem har gjorts under årens lopp. Således fann Landstingsförbundet i en studie 1981 att många vore villiga att själva vårda gamla föräldrar. I åldern 45-59 sade sig 46 % vilja göra det själva, medan 27 % föredroge att ”samhället” gjorde det och 16 % ville dela uppgiften med det offentliga. Bland kvinnor i den åldern var det fler som föredrog offentlig eller delad hjälp till föräldrarna (Sundström 1983).

Denna typ av studier kan klandras för att svaren färgas av sociala normer. I en studie av Pensionsforum år 2001 fick man besvara en något mer realistisk fråga: ”Att hjälpa föräldrar handlar ju både om att vilja och att ha möjlighet. Om du har föräldrar i livet: Har du möjlighet att hjälpa och stödja din eller dina föräldrar eller har du det inte?”. De flesta som hade föräldrar i livet sade sig ha möjlighet att hjälpa dem (76 %) och 12 % gjorde det redan (avser åldersgruppen 46-55 där 83 % fortfarande har förälder/rar i livet).

Detta bekräftas av en studie av omsorgen och civilsamhället år 1996. Många svenskar, i alla åldrar men särskilt i medelåldern (45-64), är givare av omsorg, vanligen i det nära släkt nätverket. Det är inte så många som hjälper någon i det egna hushållet, men desto fler som hjälper någon *utanför* (5 % respektive 25 %)(Busch Zetterberg 1996). Det kan nämnas att förhållandet är det omvända i Sydeuropa (Sundström m.fl. 2003).

Till detta måste också fogas vad de äldre själva tycker om att *ta emot hjälp* från anhöriga: i en riksundersökning av äldre 75+ 1994 var de som själva en gång vårdat föräldrar klart mer avvisande till att själva vårdas av anhöriga, än de som inte hade sådana erfarenheter. Detta gäller inte bara i Sverige, utan visades för länge sedan i en tysk undersökning (Lange 1973). I en situation av långvariga hjälpbehov vill äldre svenskar helst ha offentlig hjälp, särskilt om det handlar om mer intima behov (Socialstyrelsen 1994). De äldre värjer sig emot att bli

ensidigt beroende av stat eller familj, man vill ha ett visst manöverutrymme. Valet mellan anhängvård eller offentlig vård påverkas också av vad som kallats strukturellt och symboliskt kapital, d.v.s. ekonomisk standard och värdeorientering (Klie & Blaumeiser 2002).

Ansvar för hjälpbehövande gamla föräldrar

Bilden av omsorgen om gamla föräldrar kan fördjupas med frågor om föräldrars hjälpbehov, vem som hjälper dem och bör hjälpa dem, om man själv kan hjälpa dem eller ge mer hjälp än idag. I en undersökning för den parlamentariska kommittén Senior2005 ställdes sådana frågor till personer i åldern 45 och över (ingen övre åldersgräns); totalt intervjuades 1040 personer (SOU 2003:91, Socialstyrelsen 2004a). I åldersgruppen 45+ har 32 % fortfarande föräldrar i livet och 11 % har föräldrar som behöver tillsyn, hjälp och/eller vård. Vem hade *ansvaret* för dem? I de fall där de behöver hjälp uppger barnen att kommunen har huvudansvaret för drygt hälften (54 %), anhöriga huvudansvaret för de övriga. Vanligen är det ”överlappning” mellan det offentliga och anhänginsatserna, eftersom insatser görs från båda hållen för 59 % av dessa föräldrar. Ansvar är med andra ord ofta *gemensamt*. Sex av tio anser att den nuvarande ansvarsordningen också är i stort sett den bästa, men totalt 25 % tycker att kommunen borde ta ett större ansvar.

Totalt uppgav 60 % att deras föräldrar hade någon kommunal insats. En knapp tiondel (8 %) ansåg att den kommunala hjälpen har stora brister, ytterligare 20 % att den hade vissa brister. Samtidigt konstaterade en tredjedel (32 %) – motsvarande hälften av dem som har föräldrar med kommunal hjälp - att den var bra. När båda föräldrarna behövde hjälp var dock kritiken kraftigare. Man bör observera att dessa uppgifter, lämnade av barnen, inte omedelbart kan ”översättas” till situationen för alla äldre, bl.a. därför att barnlösa personer (ovan) oftare har kommunal omsorg. Många undersökningar visar fler nöjda äldre än som framkommer här.

Barnen tillfrågades sedan om de hjälpte eller kunde hjälpa föräldrarna, eller hjälpa mer än vad de redan gjorde. En fjärdedel (26 %) kan ej göra mer; bland dessa fanns de 4 % som helst skulle vilja minska på sitt åtagande. Ganska många (28 %) hindras av avstånd, 9 % av arbete, men många (23 %) säger att de kan göra mer om de får dela ansvaret med kommunen och/eller andra anhöriga.

Undersökningen försökte också fånga framtiden, med en fråga om vad man trodde skulle totalt sett vara det bästa, om föräldrarna skulle behöva hjälp, eller mer hjälp, framgent. Detta visas i Tabell 2.

Tabell 2. Uppfattningar om sammantaget bästa lösning för föräldrar, om dessa skulle behöva (mer) hjälp. Svenskar 45 + 2002.

	Har föräldrar	
	i livet	som behöver hjälp
<i>Ansvar</i>		
<i>Ansvar</i> bör ligga		
Huvudsakligen på kommunen	27	38
Huvudsakligen på kommunen, men vissa anhöriginsatser	48	44
Huvudsakligen på anhöriga, men vissa kommuninsatser	15	13
Huvudsakligen på anhöriga	4	3
Annat	4	3
Vet ej	4	2
Totalt	100	100
N	342	117

Källa: Johansson & Sundström 2004

Tre fjärdedelar (75 %) anser att kommunen bör ta huvudansvaret. Bland dem som har hjälpbehövande föräldrar är andelen ännu högre, 82 %. En minoritet, 19 %, anser att huvudansvaret bör vila på anhöriga. När båda föräldrarna behöver hjälp är mönstret ännu tydligare (88 % respektive 10 %), men en majoritet vill ha *gemensamt ansvar* även i denna situation. Ungefär 6 av 10 förespråkar att *både* kommunen *och* anhöriga hjälper föräldrarna. Detta gäller även när föräldrarna redan har ett hjälpbehov, således under realistiska villkor.

Det har sitt intresse att ställa den faktiska ansvarsfördelningen emot den önskade, vilket fördjupar vår bild av vad som är totalt sett den bästa lösningen för föräldrarna. När anhöriga har huvudansvaret önskar de flesta barn (70 %) att i stället dela det med den offentliga omsorgen, en mindre grupp (18 %) önskar att det offentliga helt tar över ansvaret, få (3 %) önskar fortsatt anhörigansvar. När anhöriga och det offentliga har gemensamt ansvar är de flesta (7 av 10) också nöjda med arrangemanget, men 3 av 10 önskar att staten tar över huvudansvaret. När barnen uppfattar att staten har huvudansvaret önskar 4 av 10 ett gemensamt ansvar, vilket kan ses inte bara som ett uttryck för önskad arbetsdelning utan kanske lika mycket som kritik: många anhöriga känner sig "utanför" eller maktlösa t.ex. när en förälder vistas i "särskilt boende".

Ansvar är en sak, att utföra faktisk omsorg kanske en annan. När de vuxna barnen besvarat frågan om ansvarsfördelningen fick de uttrycka om detta var den totalt sett bästa lösningen, eller om någon bör göra mer för deras hjälpbehövande föräldrar, vilket visas i Tabell 3. När ansvaret vilar på kommunen anser tre fjärdedelar att det är den totalt sett bästa lösningen. Det torde ofta vara fråga om föräldrar i "särskilt boende" eller hemmaboende föräldrar med stora hjälpbehov och inga anhöriga i närheten. När ansvaret ligger på anhöriga, helt eller delvis, anser hälften att det är den bästa lösningen, men många anser också att kommunen borde göra mer (47 % respektive 49 %). Genomgående har man större förväntningar på kommunen.

Tabell 3. Faktisk ansvarsfördelning för hjälpbehövande föräldrar och åsikt om huruvida dagens situation är den för alla bästa lösningen, 45+, Sverige 2002. Procent

<i>Är dagens situation den för alla bästa lösningen?</i>	Faktisk ansvarsfördelning		
	Huvudsakligen kommunen	Gemensamt/Delat	Huvudsakligen anhöriga
Ja	77	50	48
Nej	23	50	52
<i>OM NEJ:</i>			
Kommunen bör göra mer	(16)	(26)	(32)
Anhöriga bör göra mer	..	(3)	(3)
Båda bör göra mer	(7)	(21)	(17)
Summa	100	100	100
N	40	34	34

Synpunkter på den offentliga äldreomsorgen

I svensk debatt har återkommande skandaler fäst uppmärksamheten vid tillkortakommanden i äldreomsorgen, både avseende tillgång och kvalitet. Alla i ovanstående undersökning, oavsett om man hade föräldrar i livet eller ej, fick ta ställning till ett påstående om att allt färre gamla använder offentlig äldreomsorg och att allt fler får hjälp av anhöriga och säga vad man trodde orsaken vara (Socialstyrelsen 2004a). Få tror att den krympande offentliga omsorgen beror på att hjälpbehoven minskat (6 %). Många – och fler bland personer med hjälpbehövande föräldrar - anser att det blivit svårt att få hjälp (26 %) eller att man inte får den hjälp man behöver och därför hellre avstår (24 %).

Ganska många anser att den offentliga omsorgen är för dyr (28 %) och/eller för dålig (22 %), d.v.s. att den inte är värd vad den kostar. Åsikten att man avstår för att den är för dyr är klart vanligare i småstäder och glesbygd. I storstad anser man mycket oftare att det beror på att den är för dålig, vilket rimmar med andra studier. Intressant är att offentliganställda har lika kritisk syn på den offentliga omsorgen som övriga. Att det möjligen också skett en allmän, ideologisk förskjutning antyds av att 15 % anser att stöd från anhöriga och privat hjälp ”idag framstår som bättre” än den kommunala hjälpen, dock något färre (9 %) bland personer med hjälpbehövande föräldrar. Det kan nämnas att ett antal personer *inte* ville godta påståendet utan anser att den kommunala hjälpen är bra och tillräcklig. (Man kunde ge flera svar på frågan.)

Denna översikt av vuxna barns omsorg eller potentiella omsorg om de egna föräldrarna kan kompletteras med vad man *allmänt* tror om framtidens äldreomsorg. I en annan opinionsundersökning har man frågat om detta. Bland personer i åldern 45-59 tror 75 % att den kommer att fungera dåligt (varav 34 % mycket dåligt). I den vuxna befolkningen totalt är andelen 67 % (TEMO 2003, med tillstånd från Sydsvenska Dagbladet).

Vart är vi på väg?

Ansvar är ett undanlidande begrepp, det kan ju handla om att i praktiken utföra omsorg men också om att kontrollera att den blir gjord, t.ex. av kommunen, en situation välkänd för många anhöriga. Offentligt ansvar betyder inte nödvändigtvis att staten (kommunen) *gör* allt eller det mesta, men att den *finns* där med bra vård/omsorg när den behövs. Själva definitionen av *trygghet*, ett av dagens modeord, är ju inte att *ha* hjälp, men att kunna *få*, vid behov. Cirka 9 av 10 äldre kvinnor och cirka 7 av 10 äldre män kommer förr eller senare att behöva hjälp, att döma av longitudinella data (Romören 2001).

I en uppföljning av en lokal studie av hemmaboende äldre 80+ fann man att när äldre personer behövde mer hjälp så fick de oftast det, *både* av anhöriga *och* i form av (mer) hemhjälp. Detta var efterhand det vanliga, sett över tid (Socialstyrelsen 1999). Här kan vi också tänka på att kommunal omsorg idag kommer nästan alla till del, på sikt. I början av 1950-talet slutade c:a 15 % av de äldre sitt liv på institution (annan äldreomsorg fanns inte), kring 1970-talet fick c:a hälften förr eller senare någon form av offentlig äldreomsorg, idag troligen omkring 90 %.

De mönster för omsorgen vi sett ovan har som bakgrund att den offentliga omsorgen krympt sedan början av 1980-talet. Det skall dock nämnas att det finns mer än hemhjälp till hemmaboende gamla i Sverige. Med andra stödformer når man vid varje tidpunkt ungefär dubbelt så många hemmaboende med *någon* form av insats än om man beaktar enbart hemhjälp, d.v.s. de som har färdtjänst och/eller matdistribution och/eller trygghetslarm m.m., men inte hemhjälp (Socialstyrelsen 2000, 2004b). Offentlig äldreomsorg har krympt mindre än man tror, men innehållet har förändrats. Den på sikt förbättrade måluppfyllnaden har sitt pris. Många får inte offentlig hjälp – eller mindre hjälp - med vardagsgöromål eller s.k. sociala behov och/eller man får den offentliga hjälpen allt senare och under allt kortare tid. I den situationen kan man vänta sig att de äldre och/eller deras anhöriga finner alternativ. Samtidigt har troligen användningen av privat, betald hjälp – sannolikt ofta ”svart” - ökat (Socialstyrelsen 2004a). De äldre, eller deras anhöriga, tar också strid för saken.

Hårrullning i Bromölla blir domstolssak --- papiljottstrid blir ett fall för länsrätten. --- social aktivitet --- Fyra äldre damer har överklagat kommunens avslag till deras begäran. (TT, efter Jönköpings-Posten 24 april 2004)

Det delade eller gemensamma ansvaret, som en lösning på dilemman inom dagens äldreomsorg, börjar intressera forskarna. En engelsk studie fann att många äldre föredrar en ”mix” av anhörighjälp och professionell hjälp om de i framtiden inte kan klara sig själva (Glaser, Hancock & Stuchbury 1998), Många brittiska och svenska äldre säger dessutom att de snarast föredrar offentlig hjälp om de skulle bo ensamma och behöva intim, långvarig personlig omvårdnad (Socialstyrelsen 2000). Liknande resultat redovisas i en färsk dansk undersökning som låter äldre ta ställning till vem som skall ha *ansvaret* (Colmorton m.fl. 2004) och i OASIS, en internationell studie av bl.a. dessa frågor i England, Israel, Norge, Spanien och Tyskland. De flesta, oavsett ålder, ville dela ansvaret mellan familj och stat. Mycket få, någonstans, önskade att familjen skulle bära hela ansvaret och blott en minoritet önskade att staten skulle bära det (Daatland & Herlofson 2003). Till och med i ett land som Korea tycks allt fler förespråka delat ansvar för äldreomsorgen (Baek m.fl. 2004).

En konsekvens av den demografiska utvecklingen med större familjenätverk är att anhängigomsorg kan tänkas öka så att säga automatiskt, även om viljan att hjälpa till

(omsorgsbenägenheten) är konstant. Om fler utför omsorg av ungefär samma omfattning är det kanske inte heller självklart att detta skall avläsas som ökat tryck på "familjen". Däremot är det troligt att den stegrade risken att bli anhängvårdare påverkar vår syn på omsorgen.

Dagens situation inger viss oro. Den offentliga omsorgen fungerar på det hela taget ganska väl i Sverige och tycks nå de allra flesta som behöver hjälp (Socialstyrelsen 2004b), men vi kanske befinner oss på ett sluttande plan? Ser vi tecknen på en strömkantring i "kontraktet" mellan medborgarna och staten? Eller handlar det bara om en marginell omfördelning, betingad av försvagad offentlig ekonomi och demografiska utmaningar? Arbetsdelningen mellan medborgare och stat har mycket långa anor i Sverige och rubbas förmodligen inte så lätt. Tanken att staten stödjer familjen snarare än att ersätta den har också hävd (Sundström 2000).

Samtidigt är det bara ett halvsekel sedan anhängansvaret för åldriga föräldrar försvann ur socialtjänsten och det finns tecken på att det är på väg tillbaka, vid bedömning av bistånd (Socialstyrelsen 2004a). Om det är sant att relationen mellan föräldrar och barn ofta präglas av ambivalens (Lüscher & Pillemer 1998) snarare än av enkel altruism kan en överflyttning av vårduppgifter på de anhänga innebära betydande påfrestningar och risker. De resultat vi presenterat här tyder på att omsorgsutmaningarna kan lösas om både stat och anhänga hjälps åt och stöds av resultat i OASIS om att äldre får totalt sett mer omsorg vid gemensamt ansvar. Mycket tyder på att ett gemensamt ansvarstagande är själva kärnan i den nordiska välfärdsmodellen, fastän vi inte varit riktigt medvetna om saken.

Referenser

Baek, Juhee, Son, Juheui, Sundström, Gerdt & Zarit, Steven 2004 Old-Age Care in Sweden: Possible Lessons for Aging Policies in Korea. *Korean Journal of Gerontology*, in press.

Busch Zetterberg, Karin 1996 Det civila samhället i socialstaten. Stockholm: City University Press.

Colmorten, Ellinor, Boll Hansen, Eigil, Pedersen, Stine, Platz, Merete, Rönnow, Birgitte 2003 Den ældre har brug for hjælp. Hvem bør træde til? AKF-Forlaget, Köpenhamn.

Daatland, Svein Olav & Herlofson, Katharina 2003 Mellom plikter og preferanser: Normer og idealer i forholdet mellom voksne barn og eldre foreldre i Europa. *Aldring og Livslöp* 1/2003, 2-7.

Glaser, Karen, Hancock, Ruth & Stuchbury, Rachel 1999 Attitudes in an ageing society. Age Concern Institute of Gerontology, London.

Johansson, Lennarth & Sundström, Gerdt 2002 Anhängvårdens omfattning i Sverige. *Socialmedicinsk tidskrift* 2/2002, 119-130.

Klie, Thomas & Blaumeiser, Heinz 2002 Zwischen Mythos und Modernisierung. Pflegekulturelle Orientierung im Wandel und die Zukunft der Pflege. Evangelische Fachhochschule, Universität Freiburg. Manuskript.

Lange, Ulrich 1973 Der Einfluss der Pflegebedürftigkeit chronisch kranker älterer Menschen auf die Familiensituation im Mehrgenerationenhaushalt. Eine sozioempirische Studie im Stadtgebiet Köln. Institut für Sozialforschung und Gesellschaftspolitik, Köln.

Lüscher, Karl & Pillemer, Kurt 1998 Intergenerational Ambivalence. A New Approach to the Study of Parent-Child Relations in Later Life. *Journal of Marriage and the Family*, 60, 413-425.

Romören, Tor Inge 2001 Den fjerde alderen. Oslo, Gyldendal Akademisk.

Socialstyrelsen 1994 Hemma på äldre da'r. *Ädelutvärderingen* 94:17.

Socialstyrelsen 1999 Hur gick det sen? En uppföljning av 1996 års studie av hemmaboende äldre i Jönköping. *Äldreuppsdraget* 99:3.

Socialstyrelsen 2000 Bo hemma på äldre da'r. *Äldreuppsdraget* 2000:11.

Socialstyrelsen 2004a Framtidens anhängomsorg. Kommer de anhänga att vilja, kunna, orka ställa upp för de äldre i framtiden? (förf. Lennarth Johansson & Gerdt Sundström) (www.sos.se).

Socialstyrelsen 2004b Äldres levnadsförhållanden 1988/89 – 2002. Hälsa, funktionsförmåga och vårdomsorgsmönster. (förf. Bo Malmberg & Gerdt Sundström)(www.sos.se).

Sundström, Gerdt 1983 Caring for the Aged in Welfare Society. Stockholm Studies in Social Work 1. Diss.

Sundström 1987 A Haven in a Heartless World? Living With Parents in Sweden and the United States, 1880-1982. *Continuity and Change*, 2, 1, 145-187.

Sundström, Gerdt 2000 Åldrandet, staten och civilsamhället. I *Socialgerontologi* (L. Andersson red.), Studentlitteratur, Lund.

Sundström, Gerdt, Andersson, Lars, Iacovou, Maria, Glaser, Karen, Grundy, Emily, Sancho Castiello, Mayte & Tomassini, Cecilia 2003 Informal Care in the North and South of Europe. A Comparative Analysis. Paper at the European Congress of Gerontology, July 2-5, 2003.